«ДОВГА ДОРОГА ДО СПРАВЖНЬОЇ ЛЮДИНИ»

Найперше відчуття після читання Книги Листування Євгена Сверстюка і Валерії Андрієвської – простір і тиша, наче після великої подорожі. Світ пливе, і десь там в далині росте незбагненне чекання невідомого…

Безперечно, Книга Листування двох потужних і неповторно талановитих особистостей – визначного письменника, дисидента, одного з лідерів руху шістдесятництва Євгена Сверстюка з дружиною Валерією Андрієвською, науковцем, кандидатом психологічних наук, в роки його ув'язнення в сибірському концтаборі № 36 с. Кучино (1973–1978) та перебування на засланні в с. Багдарин у Бурятії (1979–1983), – постає в обширній мемуаристиці та епістолярній українській літературі другої половині ХХ ст., представленій, зокрема, такими відомими й промовними іменами, як В'ячеслав Чорновіл, Василь Стус, Валерій Марченко, Михайло Горинь, Ярослав Лесів, Іван Сокульський, Микола Руденко, Микола Горбаль, Іван і Надія Світличні, Михайлина Коцюбинська, Василь Овсієнко, Ігор Калинець, Мирослав Маринович, Василь Лісовий, – феноменом особливим, вагомим і вражаючим.

В умовах екстремальних, часто на межі можливого, в мертвотній порожнечі доби автори Листування змогли наповнити своє життя світлом ідеалу й високими духовними смислами свободи, любови, краси і творчості.

Тож звучить Книга глибоко достовірно, джерельно чисто, надхненно. Всупереч всьому – бо «смішно приплюсовувати себе до обставин» – зауважує, ніби між іншим, Євген Сверстюк.

Змаг за істинність свого життя проти не-життя був свідомим вибором повсталих особистостей в Україні 60–80-х років. Так, Василь Стус у листі, що його цитує Євгенові Сверстюку Валерія Андрієвська, пише: «На грані відчаю не стою. А коли стою, то не задля відчаю. Задля межової ситуації – найбільш творчої».

Те, що один із головних авторів Книги Листування Євген Сверстюк (Івоніка, Веснянко, Лелека) волею долі поставлений в умови межових випробувань, а дружина – Валерія Андрієвська (Ліля, Лілянка, Марійка, Велика мама) ділить з ним обраний шлях і зусилля зберегти повноту й справжність життя, перебуваючи на території «великої зони», масштабно збільшує картину духовного протистояння особистості цілій неправді світу.

Попри всю безвихідь і абсурд реалій, відчайдушні зусилля двох «споріднених душ», яким пощастило зустрітися в безмежному світі, насичують дійство свого перемовляння непояснимою радістю, високими припливами світла, що його посилають одне одному через запустіння, відстань і невідь. Відтак духовна, емоційна й інтелектуальна глибина листування природно й «зухвало» витворює

із «перегуків» багатоплановий цілісний епістолярний роман, що висвічує також глибинні духовно-творчі смисли часу.

Листи Євгена Сверстюка (Івоніки, Веснянка, Лелеки) і Валерії Андрієвської (Лілянки, Лілі, Марійки) ніби зводять невидимий міст, піднесений над розламами і невірою світу, який час від часу просяює кольорами веселки. Це те незриме – найдорожче, найсвітліше, найістотніше, запитально-тривожне, сокровенне, що вони посилають в листах, бандеролях, «листівчиках», на світлинах… І воно стає веселкою – символом єднання Людини з Небом.

«Все справжнє написане для споріднених душ», – мовить Лілянці в одному з листів Євген Сверстюк.

Саме таким твором високої справжності, що виходить у світ тепер, коли минає вже півтора року, як Євген Сверстюк відійшов у вічність, бачиться Книга Листування. В ній невимушено перетинаються, перетікають одне в інше спогади, сповідь, мотиви міту, казки, відгуки на літературні й культурні події, філософські роздуми про те, що є життя, і сама його конкретика зі складними ребусами долі, поезією, голосами друзів, неба і землі…

Цілий світ – як простір творчості і самоусвідомлення свободи. Навіть якщо ти лише пилинка «на вітрах часу», ти маєш шанс летіти, як пилинка самоусвідомлена, що несе в собі таємницю життя, – висновує, роздумуючи про фатум, Євген Сверстюк. В цьому ж ключі він пише Лілянці, що «на даному етапі нашого розвитку нам, мабуть, найліпше пасує форма сповіді».

Не випадково, видно, саме тоді – в концтаборі – він з винятковою увагою читає визначні книги документального жанру: «Дневники» Толстого, листи і щоденники Достоєвського (серія «Литературное наследство»), «Сповідь» Гоголя, листи і щоденники Чехова, «Думки» Паскаля, «Тюремну сповідь» Оскара Вайльда… Ще й перекладає вибрані уривки українською для Лілянки, мовляв, яка то велика і необхідна школа життя.

Мотив спогаду й сповіді в Листуванні дуже виразний і наскрізний, як молитва, як повертання до глибин власного єства. Він надає спілкуванню неповторної експресії та домежної відкритості. Адже все це писалось в непростих умовах, нерідко як дорогоцінна можливість висловити сокровенне, схопити мить осяяння, котра може й не повторитись, як здобування світла і досвіду зустрічі з невідомим, що раптом відкривається тобі в «простих речах».

На перший погляд може видатися дивним, що Євген Сверстюк, перебуваючи в ув'язненні, майже нічого не пише в листах про брутальну реальність концлагерних буднів: карцер, голодівки. Лише скупо, з гумором, про конфісковані листи чи сторінки з них, про позбавлення побачення… Хіба вже в Багдарині, на засланні, коли «зафіксували запізнення на 3 хв.», а йому саме йшлося про дозвіл поїхати попрощатися з помираючою матір'ю, у нього виривається гірке зізнання: «Але в такому стані я живу роками...»

Наче новітній Сізіф, він воліє долати інерцію й тягар обставин, несучи свій камінь вгору, – до світла. Тож наповнює листи справжнім: внутрішньою свободою, любов'ю, творчістю, спілкуванням.

Попри те, що майже весь дозволений ліміт листів Євген Сверстюк використовує так, щоб не втратити жодної можливості написати Лілянці і разом з нею – маленькій доні Віруні – Мачинці, в тих посланнях часто вміщує також листи й вітання до матері, сина Андрія, рідних і друзів: Михайлини Коцюбинської, Оксани Мешко, Надії Світличної, Віри Ткаченко, Івана Бровка, Світлани Кириченко, Петра Розумного, Олександра і Олени Проскур, Романа Корогодського, до ув'язнених побратимів…

Лілянка пильно тримає цей зв'язок, пише про всіх, виконує листовні доручення. А листи Євгена Сверстюка часто читаються в колі друзів. Отож, Книга Листування – доволі багатолюдна, і в ній присутній живий дух Києва.

Надзвичайно сутнісний акцент має в Книзі Листування спілкування Євгена Сверстюка з матір'ю, яка самотньо в Сільці на Волині молилася за нього з повною самопосвятою – і була для нього втіленням Абсолюту. Як також і з сином Андрієм, що йому батько намагається допомогти в опануванні себе і долі.

В листах, у віршах Євгена Сверстюка, присвячених матері, в листах Валерії Андрієвської її образ – як міра справжності. З високим пієтетом сповіщає вона Івоніку, що шукає для матері велику копію «Мадонни», радіючи – «це вже був би подарунок від Тебе».

«Не кожна людина буває на рівні своєї долі», – пише Євген Сверстюк. Але вона, його мати, постає в Книзі Листування, – в розмитому світі здевальвованих сутностей, – саме на тому рівні, як герої античних трагедій. Жодні обставини й страждання не в змозі зламати чи змінити її світлу сутність людини, її віру в святість добра.

Своєрідним епіцентром духовних шукань і камертоном справжності в структурі Книги ніби зненацька стає особа маленької доні Віруні – Мачинки – Мачка, до якої звернені найсвітліші сподівання і безмірна любов авторів Листування.

Без розповіді про Мачинку не обходиться жоден лист ані Великої мами, ані Тата Жені, який обов'язково додає окремо звернений лист до Мачка або ще й казку… А йому в конверті також приходить «листівчик», власний малюнок, хусточка, «вишита метеликом», а згодом і самостійно написані листи Віруні до Тата.

Мачинка обдаровує обох перлинками на кшталт прохання до Тата зустріти лисичку і прислати їй, щоб з лисичкою розмовляти й дружити. Або коли повернулися з побачення у Багдарині, Віруня повідає мамі сон, як їй приснився тато, і каже: «Пробач, мамо, що ти мені не приснилася…»

Віруня-Мачинка в Книзі Листування є в суті тим прекрасним і беззахисним, вільним і несподіваним, «неправильним» і непідвладним диктатові жодних схем, як саме життя, великим у своїй довірі й любові дивом і образом невідомого майбутнього. Вона є собою і нізащо не може цим поступитися, тримаючи своєю вільною присутністю напругу дійства листовного роману про драму людини, де гра життя і долі йде насправді та глибоко, а свобода особистості є основою передання заповітного ідеалу.

Дитя, що має успадкувати світ, звісно, будить неспокій і «страх прищепити дитині найгірші вади світу». Зате ж яке світіння! І яка актуалізація оновлення світу…

Іскриста виразність і неповторність образу волелюбної Мачинки в Книзі Листування завдячує передусім глибокому й просторово-об'ємному внутрішньому баченню мами Лілянки, яка всю ту гаму відчуттів: і радість, і непорозуміння з малям, і відкриття, – «що аж тепер зрозуміла, яка то складна істота – жінка – в особі її трирічної дочки» (усміхаючись, коментує Євген Сверстюк) – змогла передати прозоро й любовно, наче очима світла.

Тож навіть така проста фраза в листі Валерії Андрієвської: «Підемо в Гідропарк, щоб дитина пошурхотіла ногами по листю» – то вже ціла картина, простір, повнота відчуттів.

Це ж вона, Велика мама, разом з Мачинкою і на музику буває ходить, і театралізовані вистави імпровізує з дітьми, і малює, і на ковзанах разом катаються і на лижах, де Віруня вразила її «страшними стрибками з трампліну»…

Чи оповідає Валерія Андрієвська про нові віяння в футурології, зацікавлення філософією індуїзму, свою наукову доповідь в Інституті психології, чи про хом'ячка, який живе в акваріумі, про втому й непослух Мачинки, чи про художній музей в Лебедині, «серед пісків, тинів і калюж», що такий не в кожному обласному місті знайдеш, чи про дім-музей у Абрамцевому, в якому «було стільки духовного життя, що здається і досі там не таке повітря, як скрізь…» – її оповіді – немов живий фільм, де все освітлене внутрішнім зором шляхетної чутливої душі. Там є і дух історії, і атмосфера непевного часу, і туга за втраченим… Але понад тим все одно – світіння краси і певність великої цілісності добра й досконалої правди.

Та навіть наліпки на одязі політв'язнів вона перетворює в своїй уяві відповідно до високої гідності чину борців за волю України: «Мені все сняться Ваші прізвища на куртках. І раптом згадала: так само ходять вчені на міжнародних конференціях. І у мене десь є значок з моїм прізвищем. Щоб можна було звертатись до людини індивідуально і поштиво, не зачіпаючи інших, – то мені й полегшало».

Євген Сверстюк вельми точно означив стиль листів Валерії Андрієвської: «Знаєш, Лілянко, що літературний хист у Тебе не менший, ніж художній, і часом Ти досягаєш такої прозоро-експресивної форми, що межує з кращими зразками прозового жанру».

Листи Валерії Андрієвської вирізняє ясне й безпосереднє спрямування реального життя до ідеалу добра. Така в ній готовність і потреба «світити» (за словом Євгена Сверстюка), що вона переконує вже самою природністю своєї постави людини перед лицем великої правди.

В тому й сила Книги Листування, що її творці – реальні особистості, які змогли осягнути істину ідеалу – як духовну твердиню життя і не поступилися перед неправдою й оманами «світу цього».

Один з ключових образів у листах Євгена Сверстюка – Айсберг. «Що зберігає пам'ять? Те що й зберігала. Айсберг…» Те, що будить в людині «тугу до невідомого, іншого світу», пориває шукати й творити себе і світ, долати межі, відкривати нові обрії свободи.

Маленька Мачинка називає свого Тата, який пише їй листи з концтабору, веселим. На що він, зворушений, відповідає Лілянці: «Якщо дивитися через призму геніяльного, як Мачинка, – це правда. Коли ж сприймати на рівні буденної реальності, тоді сумний…»

Але «Казка про Веселика та його скрипку» Френсіс Браунел, перекладена ним для Мачинки з англійської, таки стверджує ту геніяльно відчуту дитиною правду.

Фактично, за тим словом стоїть провідний мотив Книги Листування Євгена Сверстюка і Валерії Андрієвської, як власне й цілої його творчості, – долання полону інерційного існування за вбогою логікою матеріального детермінізму, щоб піднятись до справжності себе і світу.

Листи Євгена Сверстюка вражають насиченістю його духовно-творчого й інтелектуального життя. В умовах концтабору і заслання він прискіпливо стежить за публікаціями в журналах: «Новый мир», «Иностранная литература», «Дніпро», «Наука и жизнь», в газетах «Літературна Україна», «Литературная газета», «Книжное обозрение», «Друг читача»… Просить присилати йому «новинки», вірші Ліни Костенко… Застановлюється на творчості Василя Симоненка, Артюра Рембо, Чеслава Мілоша…

Читає нові видання книг з філософії – твори Канта, «Феноменологію духа» Гегеля. Його увагу привертає документальна книга Карла Сендберга «Лінкольн», в особі якого він побачив взірець правителя, що «зумів реалізувати свою мудрість». Вивчає, перечитує все, що вдається знайти вартісного в бібліотеці для в'язнів, замовити через «Книгу – поштою» або натрапити в «книжкових забігайлівках», про які він оповідає з ніжністю, – вже на засланні.

Втім «книжний чоловік», як характеризує себе Євген Сверстюк, не просто читає, а відгукується в своїх есеїстичних листах на всі ті явища й колізії літературного процесу в Україні й Росії, осмислює їх значення в плині часу.

А ще ж музика – Бах, Моцарт, Бетховен…, яких тоді, на щастя, можна було слухати по радіо. Музику, що переносила в інші виміри світу. Платівки… Зокрема, з Бартоком – в Багдарині – як чудо, придбана в місцевій крамниці.

Справді, 70-і роки й досі пахнуть класичною музикою з платівок. І цей музичний аромат чи супровід часу без слів промовляє в Книзі Листування про відчуття трансцендентного начала буття.

Так само як небо, сонце, зорі, вітер, птахи, дерева, хмари..., над якими не владні жодні мури. Вони залишаються вільними і невпинно приносять людині вісті про красу існування... Читаючи ці розмови з хмарами, небом і птахами, переказані в листах до Лілянки, ловимо в них хорал небесної благодаті.

Думки, голоси, відлуння подій – все це творить не лише своєрідний літопис, але й відкриває глибинні смисли, метафізику часу. Власне, ту реальність, яка

завжди робить виклик тобі (особистості) – твоїй свободі, твоїй волі до істини життя.

«Розуміти сьогодні, – резюмує Євген Сверстюк, – це бачити вихідні точки, які стануть формами завтрашнього дня».

Але відповідати на виклики часу, творити справжність буття здатні лише вільні, духовно наснажені особистості. Акцент суворої правди в листах Євгена Сверстюка якраз і випливає з осягнення потворного фальшу совєтської доби, що руйнувала сам смисл життя людей і народів. Отже, листування, яке відбувалось у 70-і – на початку 80-х – у пік репресій і переслідувань, – в суті своїй є частиною великого здвигу духовного оновлення і пробудження Руху національного Опору в Україні, що започаткував новий час і визволення свідомості силою духа горстки особистостей.

«Ти – реалізація», – мовить Євген Сверстюк собі чи нам, що стоїмо перед загадковим видінням нової історії. І свідомість цього зобов'язує – бути собою.

Не дати поглинути себе хаосу й безглуздю обивательства, не дати нести себе як тріску, а бути тим, хто знає правду й творить добро.

Ідеалізм Євгена Сверстюка тримається цієї максими, будь-що-будь – як єдиного шляху до втілення істини в людське життя. Дарма, що багато ще треба пройти, аби відкрилось, що «правда й краса – головне в людинознавстві; довга дорога до справжньої людини, яка шукає гармонії і сенсу життя».

Взагалі, образ людини, смисл її приходу в світ, драма духу і прозріння істини ідеалу – це те, що невідступно присутнє в його думці.

В своїх шуканнях справжнього здійснення життя Євген Сверстюк звертається, як до першопочатку світу – до таємничих знаків долі, винесених з дитинства, з свого Сільця на Волині, де віра його батьків «була справжня, непохитна і чиста», і вже тоді його «дуже цікавила правда, навіть в рамках правил». Сільце – один з найвиразніших образів світу в Книзі Листування – символ справжності, джерело духа ідеалу – з віковічною традицією людської гідности, чесною працею на землі, з піснею і високим небом над головою.

Винесена з тієї традиції правда і привела Євгена Сверстюка до велетів духа – Гете, Канта, Байрона, Шевченка, Гоголя, Лесі Українки, Достоєвського, Франка, Сервантеса, Кіплінґа, Рільке, Екзюпері… Вони присутні в його листах і в усій творчості як ті, що завжди «близько» в доланні драми духу людини і світу.

Відтак у Книзі Листування перетинається багато голосів. Світіння думки виникає з самої атмосфери спілкування, навіть з мовчання, з прагнення повернутися до втраченого відчуття первісного… Коли в голосах неба й землі починає звучати неначе мова повернення, ніби нагадуючи, що все можливо…

Книга Листування несе в собі глибоку атмосферу дороги–шляху–долі і променистого обдарування. Не випадково Євген Сверстюк у своєму великому листі про Гете називає його «дайним», даючим. Це повітря «вершин» – наближення до правди Абсолюту.

Це Кант, який «вчив ідеалізму». Вчив «…не дбати про речі, а дбати про честь і робити добро так, щоб ніхто не бачив. Понад усі цінності підносив Людину.

Що це значить? Значить, що людина не сміє принижуватись і розмінюватись на дрібниці».

«А до Канта я повертаюсь, як до свого гнізда, і залишаюсь наодинці з собою – по той бік».

Немов жартуючи, Євген Сверстюк риторично запитує: «Про що я пишу? Про те, що всі давно знають. Але одна річ – знати, а інша – читати про це в листі».

Безумовно, в листах все відчувається інакше… Адже ці листи є неповторним змагом любові за справжність життя, яка рятує. Сотворенням і наближенням до себе справжнього. Незбагненно, але шукання й сотворення себе як особистості неодмінно виявляється духовним наближенням до того, хто бачить тебе таким, яким ти є в найвищій своїй глибині, задля кого прагнеться звершити найсвятіше.

В одному із листів з концтабору, переборюючи гнітючу реальність «зони», Євген Сверстюк пише Лілянці, що інколи йому здається – тільки в її листах, в її голосі він чує себе ще живим і таким, яким є насправді.

Характерно, що саме в роки ув'язнення і заслання Євген Сверстюк пише свої знакові поетичні твори, присвячені великим особистостям, які привертали його увагу високим доланням драми духу людини: поеми «Франко», «Достоєвський», «Гоголь», вірші «Сервантес», «То була дивовижна зоря» (про Шевченка) та багато інших.

Перекладає «Орфея і Еврідіку» Рільке, поезії Пастернака, Тютчева, Гете, Шіллєра, Кіплінга, Лермонтова, Мюссе…

Чимало його листів є в суті цілісними шматками досконалої прози. Як, приміром, спогад про великі старі липи в Пермі, на етапі в концтабір, що задумливо-прекрасно квітли посеред того шарварку, і він «може з півгодини» стояв і дивився на цвітіння лип – єдине, що було в тій картині живим і справжнім. І вони викликали в його уяві інший образ – величезні липи, що їх бачив колись в Почаєві. Наче завмерлий у якомусь довгому чеканні провінційний Почаїв, де «запам'ятався йому сивий дідусь, що продавав вербові сопілки…».

Власне, всі твори в Книзі Листування – і поезія, і проза, й інші жанри – мислились як листи, як сокровенні вісті Тій, кого він називає Весною, Дульсинеєю з Тобоссо, Ірраціональною Принцесою… Вона є стимулом творчості. В ній він бачить живе світло ідеалу.

З якою трепетною урочистістю – «ця річ мені близька» – надсилається Лілянці лист із фактично – в підтексті присвяченим їй прекрасним перекладом «Орфея і Еврідіки» Рільке. Вірш сприймається не як переклад, а як власний твір, зазначає у своїй відповіді захоплена досконалістю поезії Лілянка.

Взагалі переклади, як і власні вірші Євгена Сверстюка, набирають в контексті листування нового змісту, стають частиною реального дійства духовних шукань. Наближенням до сутності покликання людини, неповторним відкриванням смислів любові, краси, свободи.

Саме така глибина світу звучить в листі до Лілянки, де Євген Сверстюк пише, що все життя відчував, «ще задовго до зустрічі, – наближення до духовної жінки, власне – до Тебе».

І знову:

«Є люди з печаттю справжності. Як Ти – найсправжніша з привидів мого життя».

«Тільки ця повнота і величність дали мені силу і право вийти за межі моїх понять, щоб стати обдарованим і кращим».

Ці зізнання в Книзі Листування – як одкровення, мить, коли людина чує себе вповні собою. Це той простір безмежної довіри, який стає найвищою свободою.

Без справжності постави авторів листування, без такої висоти довіри й любові не з'явилася б у Книзі атмосфера вражаюче вільного неповторного творення світу особистостей.

Очевидно також, що без Лілянки, яка вільно ділить з Івоніко-Веснянком тернистий шлях долі й віру в Ідеал, і стоїть на кону в театрі світу, якій він посилає переклад «Сікстинської Мадонни» Пастернака, і в тих словах є образ ідеалу: «З лицем тривожним, з мудрим Немовлям / Вона ступає по легких хмаринках»… – не було б динаміки діалогу, «перегуків», насичених духом свободи, напругою високої правди життя.

Книга природно склалася як твір жанрово розкутий, розмаїтий, що водночас є і документом історії, і романом в листах, і багатовимірним епосом часу, і філософією буття. В глибині його також діється міт про Сізіфа та про творення світу. Адже вони, автори Книги Листування, живуть відчуттям великих духовних перетворень, мислять маштабними образами мітів світобудови. Духовні смисли буття є для них насущними.

Звідси – уважність до змісту промовленого слова. Особливо коли йдеться про духовні виміри правди і вільний вибір особистості.

Тож Валерія Андрієвська (Лілянка) заперечує слово «самозречення», коли йдеться про самовіддану дружину Достоєвського: «Я не люблю слово самозречення. Те, що ти хочеш сказати, зараз треба називати іншим словом. Але звичайно, дуже хочу прочитати цю книжку. Ця жінка, безумовно, знайшла себе, а не зреклася».

В тому ж, власне, й суть свободи, яку стверджує Книга Листування, – знайти себе, своє небесне призначення.

Питання вибору, правдивого здійснення себе і світу, яке щодень постає перед кожним із нас, у Книзі Листування є ключовим, найвизначальнішим у драмі буття.

В шуканні відповіді на вічні питання особливо близьким Євгенові Сверстюку бачиться в Книзі Листування Іван Франко. «Діапазон, глибина Франка – нечувана розкіш… Яку вжиткову мірку «щастя і легкості» можна прикласти до автора – «вічного революціонера», який перебуває на хвилі досить умовно…» – пише він і цитує Лілянці слова Франка – як істину, вистраждану вже і ним самим:

Та над усе ціню я ту
Малую мірку мук і болю,

Котрі прийняв я сам
За правду, за добро, за волю…

Саме про Франка говорить Євген Сверстюк як про того, хто створив чином свого життя «неповторний храм особистості».

Франко постає в Книзі Листування і зокрема в поемі Євгена Сверстюка одним із найсвітліших звершників, що вийшов переможцем у земній долі людини.

Оповідаючи в листі про вечір, присвячений Франкові, в Інституті психології, Валерія Андрієвська зауважує, що доповідач акцентував страждання, злидні… І висловлює своє, зовсім інше бачення: «Але ж ще є той, мабуть, постійний стан, який йде від свободи духу, думки, який робить тебе паном у кожній ситуації…»

«Паном» – це, очевидно, вірним правді. Попри все, адже кожна мить життя нікуди не зникає, залишається жити в нас і визначати нашу суть і міру справжності, – засвідчує Той, хто витримав повну чашу випробувань.

Нині, вкотре в українській історії, ми стоїмо перед вибором майбутнього. Від кожного з нас залежить, щоб доба, як пише Євген Сверстюк, знову не вийшла «порожня», щоб не вийняли бува з неї головне, «те, що було прапором всіх повстань» – віру і волю особистості.

Про це говорить, застерігає, надихає нас Книга Листування. «Попереджений, – каже Євген Сверстюк. – заздалегідь озброєний!»

«Довга дорога до справжньої людини». Але це шлях, який визволяє.

Раїса Лиша